

A Comparison of Human Development in Psychology and Nahj al-Balaghah

Seyede Elnaz Mousavi^{1*}, Tahereh Elahi², Abbas Masjedi Arani¹, Leila Saleck Ebrahimi¹, Mina Jalilpour², Zahra Shamsavari²

1- Clinical psychology group, Faculty of Medical, Shahid Beheshti university of Medical Sciences, Tehran, Iran.

2- Psychology group, Faculty of Humanities, Zanjan University, Zanjan, Iran.

*Correspondence should be addressed to Mrs. Seyede Elnaz Mousavi; Email: Mousavi.E@sbmu.ac.ir

Article Info

Received: Sep 29, 2018

Received in revised form:

Dec 2, 2018

Accepted: Dec 12, 2018

Available Online: Dec 22, 2018

Keywords:

Developmental Stages

Psychology

Nahj al-Balaghah

Abstract

Background and Objective: From the viewpoint of psychologists, creation of human from birth to death has various stages, namely fetus, childhood, adolescence, youth, middle age, and old age. Apart from biological and cognitive features, these stages have particular social and emotional characteristics which transcend individuals. Imams (PBUT) have paid particular attention to educational recommendations for different ages due to their special characteristics. In this regard, the recommendations of Imam Ali (PBUH) considering ways of treating children, adolescents, and young people indicate his awareness of the difference in physical, cognitive and psychological characteristics and age-specific needs of individuals. Therefore, the present study was conducted with the aim of examining the developmental stages of human in Nahj al-Balaghah from Imam Ali's viewpoints and that of psychology.

Method: This study has adopted an analytical-library approach. After studying different books of psychology and Nahj al-Balaghah, the developmental stages of human, and its different characteristics were described. Books from the Islamic and religious sciences, especially those related to the words of Imam Ali in Nahj al-Balaghah as well as books related to the developmental psychology, and articles related to the religious field and psychology were used. During this research, all ethical issues were observed and authors reported no conflict of interests.

Results: The findings of psychologists such as Piaget, Eriksson in different embryonic, childhood, adolescence, youth and old age periods are in line with the statements of Imam Ali in Nahj al-Balaghah. From his point of view, each of the stages of development has a special sensitivity that needs to be addressed.

Conclusion: The developments in hereditary, social context, psychological and physical factors, and prenatal and postnatal stages were taken into account. In order for individuals to succeed in these stages of growth, beside proper nutrition and a rich environment, education and training tips are very influential. In addition to psychological approaches, in Nahj al-Balaghah issues such as parent-child relationships, making friends, marriage, and communication with the elderly have been pointed out.

Please cite this article as: Mousavi SE, Elahi T, Masjedi Arani A, Saleck Ebrahimi L, Jalilpour M, Shamsavari Z. A Comparison of Human Development in Psychology and Nahj al-Balaghah. J Res Relig Health. 2019; 4(5): 129- 140.

Summary

Background and Objective: In the history of science, our society and religion have made important scientific contributions to the education of human in various aspects, including the statements of Imam Ali (PBHU)

in Nahj al-Balaghah. It is narrated from Imam Ali (PBHU) that in various parts of his book he has referred to different stages of human growth and pointed out their most important features. From the psychological point, growth means the study of the changes in the process of biological growth and environmental effects. This covers both the formation and elimination of them on the path of life; this process continues from the very beginning of the formation of human fetus to the old age (1). The stages of human development include prenatal, childhood, adolescence, youth, middle age and old age, and these stages along with their major changes are highlighted in the precious book of Nahj al-Balaghah and different books of psychology.

Method: The study has adopted an analytical-library approach. After studying different books of psychology and the valuable book of Nahj al-Balaghah, stages of human development were investigated. Other books of the Islamic and religious sciences, especially the books related to the great words of Imam Ali (as) in Nahj al-Balaghah, along with the books and articles on psychology sciences about human development were also used. The books and articles available in this field have been investigated and extracted from 1963 to 2016.

Results: Human developmental stages include prenatal, childhood, adolescence, youth, middle age and old age, which are referred to in Nahj al-Balaghah. Imam Ali (PBUH) has meticulously underscored each of these steps in the form of a sermon, letter, or recommendations, which are consistent with the findings of research on the developmental psychology. Each stage of growth has certain physical, psychological, cognitive, emotional and behavioral features that are distinct from their previous and next stages, and Imam Ali (PBUH) has carefully highlighted the components of these stages, in line with the findings of developmental psychology scholars.

Discussion and Conclusion: From the first moment of existence on, human develops over time with many changes in different aspects. However, life and development are not limited to physical growth, as people start social interactions as well social growth apart from the developments in height, weight, bones, and muscles. A child from his small world which is limited to his mother and himself gets out and communicates with a larger world. In order to succeed in these stages of development, in addition to proper nutrition and a rich environment, educational considerations are really influential. Apart from psychological approaches, we clearly see the comprehensive book of Nahj al-Balaghah delves into parent-child relationships, making friends, getting married, and communicating with the elderly. Different aspects of growth like rings of a chain are interconnected so that if education is to be implemented comprehensively and fully for human beings, attention should be paid to all aspects of growth since attention to one particular dimension prevents them from addressing other dimensions (2).

Overall, Imam Ali (PBHU) considers the development of a human being a very important subject, and discusses it from cognitive, emotional, and behavioral viewpoints. He has placed special emphasis on adolescence compared to other stages of life (3). He describes the characteristics of the adolescence to his son and tells teachers and parents about adolescents: "The soul of a teenager is similar to a pristine and empty piece of land, it accepts any kind of seed planted in it"; the gist of his statements and orders about adolescence education is that you would be successful if you are able to relate to teenagers, making them strong people. Otherwise, because teenagers attach great significance to their peers and the environment, they will be heavily influenced by them. If this pristine land stays empty, they will plant whatever they want, and teenagers go toward them (4).

Ethical Considerations

Compliance with ethical guidelines

In conducting this research, there was no need to follow the ethical guidelines.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

References

1. Shahrozy F. Teaching Teachings of the Prophet. Keihan cultural. 2006; 245-50. (Full Text in Persian)
2. Sabet H. Developmental stages in human. Regional conference on health research in Quran, Yasuj University of Medical Sciences. 2010. (Full Text in Persian)
3. Khodayarifard M. Teens and Youth Issues. Publication of the Board of Olivers and Coaches. 2011; 11th edition. (Full Text in Persian)
4. Review the issues of education and psychology in the letter of Imam Ali (AS) to his son Hassan ibn Ali Ali al-Islam. Imamate Cultural Foundation website.1394; Wednesday 8 July.

تطبيق مراحل نمو الإنسان في علم النفس ونهج البلاغة

سيدة الناز موسوي^{١*}، طاهرة الهي^٢، عباس مسجدي آراني^٣، ليلا سالك ابراهيمي^٤، مينا جليل بور^٥، زهرا شهسوارى^٦

١- قسم علم النفس السريري، كلية الطب، جامعة الشهيد بهشتي للعلوم الطبية، طهران، ايران.

٢- قسم علم النفس العام، كلية العلوم الانسانية، جامعة زنجان، زنجان، ايران.

* المراسلات الموجهة إلى السيد سيدة الناز موسوي؛ البريد الإلكتروني: Mousavi.E@sbmu.ac.ir

معلومات المادة

الوصول: ١٩ محرم ١٤٤٠

وصول النص النهائي: ٢٤ ربيع الاول

١٤٤٠

القبول: ٤ ربيع الثاني ١٤٤٠

النشر الإلكتروني: ١٤ ربيع الثاني ١٤٤٠

الكلمات الرئيسية:

علم النفس

مراحل النمو

نهج البلاغة

الملخص

خلفية البحث وأهدافه: تنقسم اطوار خلق الإنسان من النطفة الى الموت من وجهة نظر علم النفس النمو الى مراحل مختلفة من الجنين والطفولة والمراهقة والشباب والكهولة والشيخوخة. فكل هذه المراحل اضافة الى السمات البيولوجية والمعرفية، لها مبادئ تربوية خاصة حيث تبلغ الانسان الى الكمال والازدهار التام. كان للائمة عليهم السلام اهتماماً بالغاً في الوصايا التربوية للاعمار المختلفة وحسب سماتهم الخاصة بهم.

وفي هذا الصدد، فإن وصايا الامام علي عليه السلام فيما تتعلق بأسلوب التعامل مع الاطفال والمراهقين والشباب تدل على وعيه وادراكه لوجود الفرق في خصائصهم الجسمية والمعرفية والنفسية والاحتياجات العمرية الخاصة لكل فئات عمرية. وبالتالي، اجريت الدراسة الحالية بغرض تطبيق مراحل نمو الإنسان في علم النفس ونهج البلاغة.

منهجية البحث: تتبع هذه الدراسة المنهج المكتبي والتحليلي حيث تمت دراسة مراحل نمو الانسان وخصائصه بعد التحقيق والبحث في كتاب نهج البلاغة والعديد من الكتب في مجال علم النفس. وجمع البيانات، تم استخدام كتب العلوم الإسلامية والدينية، لا سيما الكتب المعنية بكلام الإمام علي (ع) وبياناته في نهج البلاغة، والكتب في مجال علم النفس للتنمية والتطوير، وكذلك المقالات المرتبطة بالدين وعلم النفس. تمت مراعاة جميع الموارد الاخلاقية في هذا البحث؛ و اضافة الى هذا فإن مؤلفي المقالة لم يشيروا الى تضارب المصالح.

الكشوفات: ان كشوفات علماء النفس مثل «بياجيه» و«اريكسون» في فترات مختلفة من الحياة الجنينية والطفولة والمراهقة والشباب والشيخوخة تطابق كثيراً كلام الامام علي عليه السلام في نهج البلاغة، ففي وجهة نظر الامام، كل مرحلة من مراحل النمو البشري لها حساسية خاصة بها وتحتاج الى إيلاء الاهتمام.

الاستنتاج: لقد تمت الاشارة الى العوامل الوراثية والبيئة الاجتماعية والنفسية والجسمية وغيرها من خلال دراسة مراحل النمو البشري في فترة ما قبل الولادة وما بعدها. اضافة الى تغذية المناسبة والبيئة الغنية فإن النصائح التربوية والتعليمية لها اثر كبير في اتمام مراحل النمو بنجاح. وجدير بالذكر أنه اضافة الى الحلول النفسية في نهج البلاغة لقد تمت الاشارة فيه الى قضايا مختلفة كعلاقة الوالدين مع الطفل، والصدقة والزواج والتواصل مع المسنين.

يتم استناد المقالة على الترتيب التالي:

Mousavi SE, Elahi T, Masjedi Arani A, Saleck Ebrahimi L, Jalilpour M, Shahsavari Z. A Comparison of Human Development in Psychology and Nahj al-Balaghah. J Res Relig Health. 2019; 4(5): 129- 140.

تطبیق مراحل رشد انسان در روان‌شناسی و نهج‌البلغه

سیده‌الناز موسوی^{۱*}، طاهره الهی^۲، عباس مسجدی آرانی^۱، لیلا سالک ابراهیمی^۱، مینا جلیل‌پور^۲، زهرا شهسواری^۲

۱- گروه روان‌شناسی بالینی، دانشکده‌ی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

۲- گروه روان‌شناسی عمومی، دانشکده‌ی علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران.

*مکاتبات خطاب به خانم‌الناز موسوی؛ رایانامه: Mousavi.E@sbmu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت: ۷ مهر ۹۷

دریافت متن نهایی: ۱۱ آذر ۹۷

پذیرش: ۲۱ آذر ۹۷

نشر الکترونیکی: ۱ تیر ۹۷

واژگان کلیدی:

روان‌شناسی

مراحل رشد

نهج‌البلغه

چکیده

سابقه و هدف: خلقت انسان از نطفه تا مرگ از نظر روان‌شناسان رشد دارای مراحل چون جنینی، کودکی، نوجوانی، جوانی، میان‌سالی و پیری است. این مراحل علاوه بر ویژگی‌های زیستی و شناختی دارای اصول تربیتی خاصی است که فرد را به کمال و شکوفایی کامل می‌رساند. ائمه (ع) اهتمام خاصی به توصیه‌های تربیتی برای سنین مختلف با توجه به ویژگی‌های خاص آنها داشته‌اند. در این میان سفارش‌های حضرت علی (ع) درباره‌ی نحوه‌ی برخورد با کودکان، نوجوانان و جوانان نشان‌دهنده‌ی آگاهی ایشان از تفاوت در ویژگی‌های جسمی - شناختی و روان‌شناختی و نیز اقتضات سنی خاص افراد است. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف تطبیق مراحل رشد انسان در روان‌شناسی و نهج‌البلغه صورت گرفته است.

روش کار: این پژوهش از نوع تحلیلی - کتابخانه‌ی است که پس از مطالعه و بررسی کتب مختلف روان‌شناسی و کتاب نهج‌البلغه، مراحل رشد انسان و ویژگی‌های آن بررسی شد. برای جمع‌آوری داده‌ها از کتاب‌های حوزه‌ی علوم اسلامی و دینی به ویژه کتب مرتبط با سخنان امام علی (ع) در نهج‌البلغه، کتب حوزه‌ی علوم روان‌شناسی تحولی و رشد و همچنین مقالات مرتبط با حوزه‌ی دینی و روان‌شناسی استفاده شد. در این پژوهش همه‌ی مسائل اخلاقی رعایت شده است و نویسندگان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی گزارش نکرده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های روان‌شناسی چون پیازه و اریکسون در دوره‌های مختلف جنینی، کودکی، نوجوانی، جوانی و پیری با بیانات حضرت علی (ع) در نهج‌البلغه تطابق بسیار دارد و از دیدگاه ایشان هر کدام از مراحل رشدی دارای حساسیت ویژه‌ی خود و نیازمند توجه است.

نتیجه‌گیری: طی بررسی مراحل رشد به عوامل وراثتی، محیط اجتماعی، روان‌شناختی، جسمانی و... پیش و پس از تولد اشاره شد. برای اینکه افراد مراحل رشد را با موفقیت طی کنند علاوه بر تغذیه‌ی مناسب و محیط غنی، نکات تربیتی و آموزشی بسیار تأثیرگذار است؛ در نهج‌البلغه جز راهکارهای روان‌شناختی، به مواردی چون روابط والدین با کودک، دوست‌یابی، ازدواج و ارتباط با کهنسالان نیز اشاره شده است.

استناد مقاله به این صورت است:

Mousavi SE, Elahi T, Masjedi Arani A, Saleck Ebrahimi L, Jalilpour M, Shahsavari Z. A Comparison of Human Development in Psychology and Nahj al-Balaghah. J Res Relig Health. 2019; 4(5): 129- 140.

مقدمه

انسان در جهان در مسیر رشد و تکامل قرار دارد و هدف نهایی وی رسیدن به قرب و رضوان الهی است و در این راه از ابزار جسم و روح بهره می‌گیرد تا رشد یابد و به تعالی برسد (۱). امام علی (ع) در خطبه‌ی ۴۹ نهج‌البلاغه می‌فرماید: «ستایش خداوندی را سزا است که از اسرار نهان‌ها آگاه است و نشانه‌ی آشکاری در سراسر هستی بر وجود او شهادت می‌دهد. هرگز برابر چشم بینندگان ظاهر نمی‌گردد. نه چشم کسی که او را ندیده می‌تواند انکارش کند، نه قلبی که او را شناخت می‌تواند مشاهده‌اش نماید. در والایی و برتری از همه پیشی گرفته است. پس، از او برتر چیزی نیست و آنچنان به مخلوقات نزدیک است که از او نزدیک‌تر چیزی نمی‌تواند باشد. مرتبه‌ی بلند او را از پدیده‌هایش دور نساخته؛ و نزدیکی او با پدیده‌ها او را مساوی چیزی قرار نداده است. عقل‌ها را بر حقیقت ذات خود آگاه نساخته، اما از معرفت و شناسایی خود باز نداشته است» (۲).

در تاریخ علم، جامعه و مذهب ما اقدامات علمی و مهمی برای آموزش و تربیت و شناخت ماهیت انسان در ابعاد مختلف انجام داده است که از آن جمله می‌توان به فرمایش‌های حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه اشاره کرد. مواظب این کتاب مقدس نقش بسیار مؤثر و خارق‌العاده‌ی در سیر تکامل انسان ایفا می‌کند. از امام علی (ع) نقل شده است که در قسمت‌های مختلف کتابشان به مراحل مختلف رشد انسان و مهم‌ترین ویژگی‌های آنها اشاره کرده‌اند: «باری خدا آنان را در تاریکی‌های رحم و پرده‌های بچه‌دان خلق کرد: نطفه‌ی زیاد، کرمی ناپیدا (علقه)، جنینی و شیرخوارگی، کودکی و نوجوانی» (۱۶).

مراحل رشد انسان شامل دوره‌های پیش از تولد، کودکی، نوجوانی، جوانی، میان‌سالی و پیری است که به هر یک از این مراحل در کتاب گرانقدر نهج‌البلاغه اشاره شده است و حضرت برای هر یک از این مراحل در قالب خطبه، نامه یا حکمت سخنان ارزشمندی بیان کرده‌اند که با یافته‌های پژوهشی روان‌شناسی تحولی و رشد، همسان است و آنها را پوشش می‌دهد.

از دیدگاه روان‌شناسی، رشد به معنای بررسی جریان تحولات و تغییرات در فرایند رشد زیستی، آثار محیطی و چگونگی

شکل‌گیری و از بین بردن آنها در مسیر زندگی است. این فرایند از آغاز تشکیل نطفه‌ی انسان تا کهنسالی ادامه دارد و شامل مهارت‌هایی از قبیل مهارت‌های حرکتی، رفتار اجتماعی و توانایی‌های شناختی و شخصیتی است (۳).

روش کار

این پژوهش از نوع تحلیلی - کتابخانه‌ی است که پس از مطالعه و بررسی کتب مختلف روان‌شناسی و کتاب گرانقدر نهج‌البلاغه، مراحل رشد انسان بررسی؛ و خصوصیات هر کدام توصیف شد. برای جمع‌آوری داده‌ها از کتاب‌های حوزه‌ی علوم اسلامی و دینی به ویژه کتب مرتبط با سخنان گرانقدر امام علی (ع) در نهج‌البلاغه، کتب مرتبط با علوم روان‌شناسی تحولی و رشد و همچنین مقالات مرتبط با حوزه‌ی دینی و روان‌شناسی استفاده شده است. کتب و مقالات موجود در این زمینه از سال‌های ۱۹۶۳ تا ۲۰۱۶ بررسی و استخراج شد. طی اجرای پژوهش تمامی مسائل اخلاقی رعایت شده است.

یافته‌ها

در ذیل مراحل رشد انسان و مهم‌ترین ویژگی‌های آنها معرفی؛ و این مراحل بر اساس یافته‌های این پژوهش با سخنان گرانقدر مولا علی (ع) در نهج‌البلاغه تطبیق داده می‌شود:

۱) مرحله‌ی پیش از تولد (جنینی)

در این مرحله به جهت زیستی، زندگی انسان با همجوشی دو سلول نر و ماده (اوول و اسپرم) در رحم مادر آغاز می‌شود. ۴۰ هفته زیستن در شکم مادر، معرف دوره‌ی است که تغییرات آن قطعی‌تر و سریع‌تر از هر دوره‌ی دیگر زندگی است که به آن دوران رحمی نیز گفته می‌شود (دوره‌ی نطفه تا تولد).

همان‌طور که حضرت علی (ع) در خطبه‌ی ۹۰ به این دوره نیز اشاره کرده؛ و می‌فرماید: «خدا از نطفه‌هایی که از صلب مرد پایین می‌آید و در رحم مادر که تاریک به صورت گوشت است، آگاه است».

از نظر فیزیولوژیک^۱، نمو درون رحمی بر اساس یک طرح ژنتیک به سه مرحله تقسیم می‌شود: الف) شکل‌گیری پیش

^۱ physiologic

را شکرگزار باش و نوزاد بخشیده بر تو مبارک باشد، امید که بزرگ شود و از نیکوکاریش بهره‌مند گردی (۲).

پس از تولد، کودک باید تا رسیدن به مرحله‌ی بعد یعنی نوجوانی سه مرحله‌ی اساسی را طی کند که البته دیدگاه‌های متفاوتی نسبت به تقسیم‌بندی این سه مرحله وجود دارد، ولی به طور کلی این سه مرحله عبارت است از:

- ۱- کودکی اول: کودکی نخست (از تولد تا حدود ۲ سالگی)
- ۲- کودکی دوم: کودکی میانه (از ۲ تا ۶-۷ سالگی)
- ۳- کودکی سوم: کودکی پایانی (از ۶-۷ سالگی تا ۱۱-۱۲ سالگی)

الف) کودکی اول

این دوران زمان نوزادی و شیرخوارگی را شامل می‌شود. از بارزترین تغییراتی که کودک در این دوران نشان می‌دهد توانایی‌های وی است. نوزاد نسبت به لمس به‌ویژه در اطراف دهان، کف دست‌ها و پاها پاسخ می‌دهد. کودکان می‌توانند چند مزه‌ی اصلی را همانند بزرگسالان تشخیص؛ و به آنها پاسخ دهند. در این دوران حساسیت نوزادان نسبت به شنوایی در چند ماه اول تولد بسیار خوب است. آنها تفاوت بین چند الگوی صوتی را تشخیص؛ و همچنین اظهارات دو هجایی را در برابر سه هجایی و گفتار خوش‌نوا را در برابر گفتاری که کیفیت منفی یا خنثی دارد ترجیح می‌دهند. بینایی در دوران نوزادی کمتر از حواس دیگر رشد می‌کند. تحول عاطفی در این دوران نیز با گرایش‌های غریزی و واکنش‌های هیجانی در دامنه‌های ترس، خشم و محبت آغاز می‌شود (۴).

ژان پیاژه^۲ روان‌شناس حیطة رشد و تحول، دو سال اول زندگی را با عنوان دوره‌ی حسی - حرکتی معرفی؛ و آن را به شش مرحله تقسیم می‌کند و در این تقسیم‌بندی به بازتاب‌های کلی (تولد تا ۱ ماهگی)، واکنش‌های دورانی نخستین (۱ تا ۴/۵ ماهگی)، واکنش‌های دورانی ثانوی (۴/۵ تا ۹ ماهگی)، به کار بستن روان‌بنه‌های ثانوی (۹ تا ۱۲ ماهگی)، واکنش‌های دورانی ثالث (۱۲ تا ۱۸ ماهگی) و مرحله‌ی درونی شدن و ترکیب ذهنی روان‌بنه‌ها (۱۸ تا ۲۴ ماهگی) اشاره می‌کند (۵).

ب) کودکی دوم

در این دوران بدن شکل کشیده‌تری به خود می‌گیرد؛ حرکات کودک دیگر ناشیانه نیست و به تدریج به روش‌های اکتشافی تازه‌تری دست می‌یابد؛ میزان فهم و تجربه‌ی او نیز گسترده‌تر

جینی: شامل دو هفته‌ی اول است؛ طی این مدت زیگوت^۱ یا تخمک لقاح‌یافته خود را در دیواره‌ی رحم مستقر می‌سازد و پس از ۳۶ ساعت باروری، زیگوت تک‌سلولی یک دوره‌ی سریع تقسیم را در پیش می‌گیرد و این تقسیم تا رسیدن به ۸۰۰ میلیاردها سلول که وجود انسان را تشکیل می‌دهد، ادامه می‌یابد. در این مرحله است که بدنناف و اعضای تغذیه‌کننده و حمایتگر نیز شکل می‌گیرد؛ (ب) مرحله‌ی جنینی: از دو تا ۱۲ هفتگی کودک در رحم استقرار می‌یابد و اعضا و دستگاه‌های عصبی، گوارش، تنفسی و... راه نمو را در پیش می‌گیرد. تقریباً تمام ناهنجاری‌های بارداری در این مرحله‌ی بحرانی بروز می‌کند؛ (ج) مرحله‌ی فتوسی: از دوازده هفتگی تا تولد را شامل می‌شود؛ در این مرحله‌ی طولانی شکل نهایی قسمت‌های مختلف بدن تشکیل می‌شود. آنچه در وهله‌ی اول رفتار فتوس را مشخص می‌کند حرکت است (۴).

در ادامه‌ی اشارات حضرت علی (ع) می‌بینیم که ایشان در خطبه‌ی ۱۶۲ این‌گونه می‌فرماید: «ای بشر سالم! ای مخلوقی که تحت حفاظت خدا بودی و در پرده‌های ظلمت رحم مادر و حجاب‌های مترکم سالم ماندی؛ و همچنین در خطبه‌ی ۸۳ می‌فرماید: «مگر انسان همان نطفه و خون نیم‌بندی نیست که خدا او را در تاریکی‌های رحم و غلاف‌های تو در تو پدید آورد، تا به صورت جنین درآمد؟».

از آنجایی که در دوران جنینی ساختارهای بیرونی بدن (صورت، دست، پا و...) و اندام‌های درونی تشکیل می‌شود، جنین از نظر بینایی به نور حساس می‌شود و از نظر شنوایی به صدا واکنش نشان می‌دهد (۵). حضرت علی (ع) نیز می‌فرماید: «خدا در انسان قلبی به وجود آورد که حافظ و نگهبان اوست، زبانی گویا و چشمی باز به او عنایت کرد تا پند بگیرد درحالی که در پرهیز از گناه کوتاهی می‌کند؛ بدین جهت است که اسلام و روان‌شناسان به مادران توصیه می‌کنند در دوران بارداری با فرزندان خود از طرق مختلف مانند تلاوت قرآن، صحبت کردن، خواندن داستان و... ارتباط برقرار کنند (۶).

۲) کودکی

ضروری است بعد از تولد نوزاد به پدر و مادر او تبریک گفت. در سخنان حکیمانه‌ی امام علی (ع) آمده است که شخصی در حضور امام به این عبارت تبریک گفت «قدم دلاوری یکه سوار مبارک باد؛ امام فرمود: چنین مگو! بلکه بگو: خدای بخشنده

^۲ Jean Piaget

^۱ Zygote

تربیت اسلامی تأکید دارند و در تربیت فرزند خویش امام حسن (ع) از شیوه‌ی عبرت‌دهی یا عبرت‌آموزی استفاده می‌کنند و در نامه‌ی خطاب به ایشان می‌فرماید: «ای پسر! من تو را از دنیا و تحولات گوناگونش و نابودی و دست به دست گردیدنش آگاه کردم و از آخرت و از آنچه برای انسان‌ها در آنجا فراهم است آگاه ساختم و برای تو از هر دو مثال زدیم تا به آن پند پذیری و بر اساس آن در زندگی گام برداری» (۹).

در این سخن حضرت متذکر می‌شوند که ای فرزندم! من اخبار را برای تو گفتم و نشانه‌ها را نیز بیان کردم و راه را نشان دادم، حال تو باید خود پند گیری و مسیر زندگی را بر اساس آن ببیمایی.

تأکید بر عبرت در مسیر موعظه و تذکر به مثابه‌ی روش ایده‌ال تربیتی، به دلیل پیامدهای مطلوب و شایسته‌ی است که در تربیت دارد. این پیامدها از دیدگاه امام علی (ع) در نهج‌البلاغه بدین قرار است:

(۱) عبرت کلید بصیرت است زیرا: «مَنْ أَعْتَبَ أَبْصَرُ مَنْ أَبْصَرَ فَهَمَّ عَلِيمٌ» کسی که عبرت آموزد آگاهی یابد و کسی که آگاهی یابد، می‌فهمد و آنکه بفهمد، دانش آموخته است.

(۲) عبرت عامل انتقال تجربه است و خردمندان در واقع سعی در بهره‌مندی از تجارب دیگران دارند.

(۳) عبرت عامل بازداری از خطا است.

(۴) عبرت چراغ راه آینده است.

از عوامل مؤثر در ویژگی‌های شخصیتی افراد علاوه بر ویژگی‌های ذاتی که جنبه‌ی ارثی و ژنتیک دارند، به محیط نیز می‌توان اشاره کرد. محیط مؤثر به دو دسته‌ی محیط فیزیکی و اجتماعی تقسیم می‌شود. بنابراین بر اساس بیانات حضرت امیر (ع) در خطبه‌ی ۲۲۶ نهج‌البلاغه می‌توان نتیجه گرفت که منشأ تفاوت مردم اساس ساختمان آنان است؛ چراکه ایشان می‌فرماید عده‌ی از (محصول) خاک شور و شیرین پرورش می‌یابند و عده‌ی دیگر از خاک سخت و نرم. بنا بر این تقسیم، مردم به همان نسبت که از نظر آب و خاک به هم نزدیک‌اند از نظر اخلاق هم نزدیک‌اند و به آن اندازه که از نظر محیط زندگی با هم فرق دارند از نظر رفتار هم متفاوت‌اند. پس از فرمایش امیرالمؤمنان این‌گونه برداشت می‌شود که در شکل‌گیری شخصیت کودک علاوه بر علت‌های زیستی، عوامل محیطی (والدین، همسالان و...) نیز دخیل است (۹).

۳) نوجوانی

می‌شود. جامعه اینک بیش از پیش کودک را زیر تأثیر خود می‌گیرد و ارزش‌های فرهنگی و معیارهای مربوط به ایفای نقش در جامعه را به او منتقل می‌کند. پس اکنون تحول را بیشتر باید به منزله‌ی حاصل تعامل کودک و جامعه نگریست. کودکان در پایان این دوره علاوه بر کسب زبان، دستور زبان پیچیده‌ی را نیز به دست می‌آورند و بر قواعد دستور زبان تسلط می‌یابند (۷).

کودک از ابعاد مختلف جسمانی، شناختی و هیجانی رشد نشان می‌دهد. رشد جسمانی کودک در این مرحله شامل راه رفتن سریع، جهیدن یک پای و... و رشد هیجانی کودکان شامل بهبود خودگردانی هیجانی، تجربه‌ی بیشتر هیجان‌های خودآگاه، افزایش بازی تعاملی (مشترک و ارتباطی)، ترجیح همبازی‌های هم‌جنس و تشخیص راست‌گویی از دروغ‌گویی است (۸).

ج) کودکی سوم

در این دوره روند رشد آهسته و منظم سال‌های پیش‌دستانی ادامه می‌یابد. از نظر رشد شناختی نیز تفکر منطقی همچنان به موقعیت‌های عینی وابسته است و تسلط یافتن بر تکالیف پیازه به صورت گام به گام ادامه می‌یابد و کودک در راهبردهای حافظه، مرور ذهنی و سازمان‌دهی کارآمدتر می‌شود. در این مرحله بعد از رشد جسمانی به شدت به رشد شناختی نیاز است. ضرورت دارد کودک در حد فهم خود بداند کیست و از کجا آمده است (خداشناسی، جهان‌شناسی و خودشناسی). علاوه بر رشد جسمانی و شناختی، کودک از نظر هیجانی و اجتماعی نیز رشد می‌کند. در جهت این رشد، عزت نفس بالا می‌رود، آگاهی از حقوق فردی گسترش می‌یابد، گروه همسالان نمایان می‌شوند و کودکان از کلیشه‌های جنسی بیشتری آگاه می‌شوند، رقابت خواهر و برادرها افزایش می‌یابد و کودکان مسئول‌تر و مستقل‌تر می‌شوند و همچنین نقل داستان از نظر ساختار، جزئیات و بیانگری افزایش می‌یابد. در این دوره نکته‌ی حائز اهمیت شیوه‌ی برخورد والدین با کودک است که این شیوه‌های تربیتی با عواملی مثل عزت نفس، میزان اضطراب، رفتارهای اجتماعی و خودآگاهی فرد در آینده در ارتباط است. از جمله‌ی این روش‌ها، روش تربیتی مقتدرانه و کنترل‌کننده است (۵).

خداوند برای حفظ کرامت انسان‌ها، آنها را از هر نوع هدف و روشی که به کرامتشان لطمه بخورد، بازداشته است. از این‌رو، مشاهده می‌شود که امیر علم و عمل حضرت علی (ع) برای حفظ کرامت انسان‌ها بر شیوه‌های فرزندپروری و تعلیم و

چیز جز نافرمانی خدا، از پدر اطاعت کند؛ و حق فرزند بر پدر آنکه نام نیکو بر فرزند نهد، خوب تربیتش کند و او را قرآن بیاموزد» (۲).

دوره‌ی نوجوانی نیز از نظر روان‌شناختی در ابعاد جسمانی، شناختی و اجتماعی دارای تغییراتی است که به طور مختصر به آنها اشاره می‌شود:

رشد جسمانی: نوجوان در این دوره، به احتمال، از جهت‌گیری جنسی آگاه است و صفات نخستین و ثانویه‌ی جنسی در وی بروز می‌کند.

رشد شناختی: نوجوان توان استدلال فرضی - قیاسی و تفکر گزاره‌یی می‌یابد، خودآگاه‌تر می‌شود و بیشتر روی خود تمرکز می‌کند و در عین حال آرمان‌گرا تر و نقادتر نیز می‌شود.

رشد اجتماعی: دمدمی بودن و تعارض والد - فرزند افزایش می‌یابد و نوجوان وقت بیشتری را با همسالان و وقت کمتری با والدین و خواهر و برادر خود می‌گذراند.

تغییرات جسمانی و شناختی موجب می‌شود که نوجوان خود را در قالب مرتبط با جنسیتش در نظر بگیرد و فشارهای نقش‌یابی جنسی از جانب والدین و همسالان افزایش یابد؛ که از این امر با عنوان تشدید جنسیت در اوایل نوجوانی یاد می‌شود (۶). اخلاق نیز محصول نفس ناطقه است، اما در دیدگاه‌های جدید ساختار روان‌شناسی شامل هیجان‌ها، شناخت‌ها و رفتار است. لاک و روسو^۱ در بحث از اخلاق به محیط اجتماعی نقشی فعال داده‌اند. فروید^۲ رفتار سال‌های اولیه‌ی زندگی را منشأ اخلاق می‌شناسد. پیازه و کولبرگ^۳ رسیدن به بلوغ فکری یعنی تفکر انتزاعی را نشانه‌ی شناخت اخلاق واقعی می‌دانند که فرد پس از طی مراحل به نوعی اخلاق اجتماعی معتقد می‌شود که عدالت و صلح جهانی را در پی دارد. در هر دو دیدگاه، اخلاق منشأ روابط اجتماعی از جمله رفتار است (۱۲).

امیرالمؤمنان علی (ع) در نامه‌ی ۵۳ می‌فرماید: «دوست‌داشتنی‌ترین چیزها در نزد تو، در حق میانه‌ترین و در عدل فراگیرترین و در جلب خشنودی مردم گسترده‌ترین باشد، که همانا خشم عمومی مردم، خشنودی خواص (نزدیکان) را از بین می‌برد، اما خشم خواص را خشنودی همگان بی‌اثر می‌کند. پس به آنها گرایش داشته باش و اشتیاق تو به آنان باشد» (۲).

۴) جوانی

نوجوانی حساس‌ترین و با اهمیت‌ترین دوره‌ی زندگی انسان محسوب می‌شود که معمولاً بین ۱۲ تا ۱۸ سالگی قرار دارد. در این دوره فرد نه کودک است، نه هنوز به درستی بالغ شده است و دوره‌ی بحرانی زندگی خود را می‌گذراند. نوجوان سرگردان است و به درستی نمی‌داند چه باید بکند (۹). تکانشگری و مخالفت‌جویی با اطرافیان به ویژه والدین از جمله موارد تأمل‌برانگیز در این دوره است و نوجوانان از این نظر در خطر هستند؛ چون تکانشگری یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های سوء‌مصرف مواد است (۱۱).

حضرت علی (ع) نیز به این دوره توجه کرده‌اند: «کودک بعد از پشت سر گذاشتن دوران کودکی، بزرگ و بزرگ‌تر شد، به نوجوانی رسید؛ آنگاه خداوند دلی فراگیر، زبانی گویا و چشمی بینا به او عطا فرمود تا عبرت‌ها را درک کند و از بدی‌ها بپرهیزد» (۱۶).

والدین باید همچون راهنما و هدایت‌کننده در کنار نوجوانان خود باشند تا آنان راحت‌تر بتوانند این مرحله را پشت سر بگذارند. حضرت علی (ع) به پدران توصیه می‌کند: «با فرزندان خود دوست شوید، زیرا دوستی میان پدران سبب خویشاوندی میان فرزندان است» (۱۶).

مکان و محیطی که نوجوان در آن قرار دارد نیز می‌تواند بر شخصیت و نحوه‌ی پشت سر گذاشتن دوره‌ی بلوغ او تأثیرگذار باشد. امام علی (ع) نیز تأثیر محیط و جامعه را در تربیت فرزندان به ویژه نوجوانان گوشزد می‌کند و می‌فرماید: «در شهرهای بزرگی که مرکز اجتماع مسلمانان است، مسکن‌گزین و از محیط و جوامعی که اهل غفلت و ستمکاری در آنجا هستند و یاران مطیع خدا کمتر در آن نواحی یافت می‌شوند، بپرهیز» (۶).

افراد در سنین نوجوانی در پی یافتن دوستانی هستند که با آنان تعامل کنند و به سمت استقلال از خانواده باشند. داشتن دوست، نوجوان را از تنهایی که ممکن است افسردگی و انزوا در پی داشته باشد، می‌رهاند. امام علی (ع) در نهج‌البلاغه به یافتن «دوستان خوب» اشاره می‌فرماید و تأکید دارند که ابتدا دوستان را آزمایش و امتحان کنید و وقتی دوستی را خوب یافتید او را از دست ندهید: «عاجزترین مردم کسی است که از به دست آوردن دوست، ناتوان باشد و از او عاجزتر کسی است که دوستان به دست آورده را ترک گوید» (۱۶).

ایشان در حکمت ۳۹۹ به رعایت حقوق متقابل والدین و فرزندان اشاره می‌کنند: «همانا فرزند را بر پدر و پدر را بر فرزند حقی است: حق پدر بر فرزند این است که فرزند در همه

¹ Lock and Rousseau

² Freud

³ Colberg

۵) میان‌سال

میان‌سال‌ی سن حداکثر تحقق خواسته‌های زندگی است. از بُعد شناختی هشیاری افراد میان‌سال و همچنین هوش متبلور آنان افزایش می‌یابد؛ درحالی‌که هوش سیال در آنان کاهش می‌یابد. دانش عمومی مبتنی بر واقعیات و دانش مرتبط با شغل فرد بدون تغییر می‌ماند و حتی امکان افزایش نیز دارد. درباره‌ی حافظه نیز باید گفت مقدار اطلاعاتی که در حافظه‌ی فعال نگهداری می‌شود کاهش می‌یابد. افراد در این سنین از طریق تجربه و تمرین، کاهش سرعت پردازش اطلاعات را جبران می‌کنند. قاعدتاً افراد از نظر اجتماعی نیز متحمل تحولاتی خواهند شد؛ تعداد دوستان عموماً کاهش می‌یابد؛ رضایت شغلی معمولاً بیشتر می‌شود؛ وظیفه‌شناسی در افراد افزایش می‌یابد، درحالی‌که روان‌رنجورخویی در آنان کاهش می‌یابد؛ هویت جنسی، دوجنسی‌تر می‌شود؛ بدین صورت که صفات مردانه در زنان و صفات زنانه در مردان افزایش می‌یابد؛ استقلال و تسلط محیطی به اوج خود می‌رسد و بیشتر روی زندگی که از نظر شخصی معنی‌دار است تمرکز می‌کنند (۱۴).

با تفکر در بیانات امام علی (ع) و همچنین نظریات روان‌شناسانی چون اریکسون می‌توان چنین نتیجه گرفت که منحصر ساختن تربیت به دوران کودکی و جوانی و رها ساختن انسان به حال خود پس از آن دو دوران، شبیه به پروراندن نهال است تا موقعی که شکوفه برآورد و دارای برگ شود؛ به اضافه‌ی اینکه آدمی موجودی است که با افزایش سالیان عمر بر دقت و ورزیدگی اندیشه‌اش، دگرگونی‌های روانی عمیقی ایجاد می‌شود (۱۵).

امیرالمؤمنان (ع) در نامه‌ی ۴۷ نهج‌البلاغه می‌فرماید: «شما را به تقوای الهی توصیه می‌کنم، به دنیاپرستی روی نیاورید؛ زیرا من از جد شما پیامبر شنیدم که می‌فرمود: اصلاح برتری است (۲).

۶) پیری

در چرخه‌ی تحول روانی، روزهای پایانی زندگی را باید پیری و نقطه‌ی مقابل نخستین روزهای زندگی دانست. طبق آخرین تعارض روان‌شناختی نظریه‌ی اریکسون دوران پیری معادل مفهوم انسجام خود در برابر ناامیدی است. طبق این نظریه افراد در این دوره‌ی زوال به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱) افرادی که به انسجام می‌رسند و با زندگی خود کنار آمده‌اند، از دستاوردهای خود احساس کامل بودن و رضایت می‌کنند. آنها با آمیزه‌ی بی‌پروزی‌ها و ناامیدی‌ها، سازگار

با پایان دوران نوجوانی و آغاز مرحله‌ی جوانی بسیاری از مشکلاتی که با آغاز بلوغ برای فرد به وجود آمده بود، فروکش می‌کند و تا حدودی فرد می‌تواند به ثباتی نسبی برسد. جایگاه، نقش و هویت جوان تا حدودی برایش روشن می‌شود و از این پس تلاش می‌کند تا شرایط و موقعیت خود را مستحکم‌تر و با ثبات‌تر بسازد، هر چند آثار مربوط به بحران‌های مرحله‌ی قبل ممکن است هنوز وجود داشته باشد و برخی جوانان با مسائلی چون سردرگمی و هویت روبه‌رو باشند، رشد شناختی و عاطفی هنوز ادامه دارد و تجاربی که جوان با آنها برخورد می‌کند فکر و بینش او را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در مرحله‌ی قبل اگر نوجوان در تلاش بر دشمنی با افکار و شناخت‌هایی بود که از اطراف به‌ویژه از طرف والدین به او دیکته می‌شد، در این دوران تمام تلاش او رسیدن به ثبات فکری و شناختی است؛ هر چند در این دوران نیز گرایش‌های مختلفی از طرف نوجوان تجربه می‌شود و مکاتب مختلفی را انتخاب می‌کند، هدف از آنها بر هم ریختن و دشمنی با ارزش‌های دیکته شده برای او نیست، بلکه او در تلاش برای استحکام بخشیدن به هویت خود است و در این راه ممکن است به امتحان‌ها و انتخاب‌های مختلف دست بزند (۱۳).

امام علی (ع) در این زمینه خطاب به امام حسن (ع) می‌فرماید: «قلب جوان مثل زمین بکر است، هر بذری در آن انداختی قبولش می‌کند، به همین جهت قبل از اینکه قلبت سیاه شود و عقلت اشغال گردد به اندرز گفتن برای تو عجله کردم تا با کوشش کامل آن را بپذیری» (۶).

در دوره‌ی جوانی فرد تلاش می‌کند به موضوعات مهم زندگی خود مثل دوستی، همسرگزینی، هویت‌یابی و... سر و سامانی بدهد و تصمیم‌هایی برای آنها اتخاذ کند. توصیه‌ی امام علی (ع) به جوانان در آیین دوست‌یابی در وصیت‌نامه‌شان به امام حسن (ع) آشکار است: «به اتکای روابط دوستانه و رفاقت صمیمانه، حق برادرت را ضایع مکن، چه در زمینه‌ی تضييع حقوق، روابط دوستی نابود می‌شود و آن کسی که حشش را تباه ساختی برای تو برادر نخواهد بود» (۹).

ایشان همچنین در نامه‌ی ۵۳ درباره‌ی ویژگی خانواده‌ی مناسب برای وصلت می‌فرماید: «با جوانمردانی که شخصیت خانوادگی دارند، با خانواده‌های شایسته و خوش‌سابقه و اهل فضل و شجاعت و سخاوت و بزرگواری نزدیک‌تر باش، زیرا این خانواده‌ها مرکز کرامت و شاحسار فضیلت‌اند» (۱۶). علاوه‌براین، حضرت می‌فرماید: «کسی که شخصیت خود را درک کرد بر شهوت‌رانی‌ها پیروز می‌گردد» (۶).

بالا می‌رود و البته عده‌یی از سال‌خوردگان ممکن است بیوه شوند. از نظر شغلی افراد بازنشسته شده‌اند و فراوانی و تنوع فعالیت‌های اوقات فراغت آنان کاهش می‌یابد (۱۴). در نهایت پس از سپری کردن مراحل یاد شده و گذراندن مرحله‌ی پیری می‌توان گفت انسان به خط پایان زندگی خود رسیده است و با وجود داشتن زندگی موفق یا ناموفق باید تسلیم مرگ شود.

پایان زندگی هر فردی مرگ است. از آن لحظه‌یی که انسان چشم به دنیا می‌گشاید گام به گام به سوی مرگ نزدیک‌تر می‌شود و از سوی دیگر هم مرگ آغوش باز می‌کند و برای پایان دادن زندگی انسان به سویش می‌شتابد و سرانجام یکدیگر را ملاقات می‌کنند؛ همان‌گونه که خداوند می‌فرماید: «هر جانداري مرگ را می‌چشد» (۱۶).

شایسته است در انتها به سخنی از حضرت علی (ع) اشاره‌یی شود که گوشزدی است برای توجه به مرگ و غفلت نکردن از وجود آن: «آنگاه که پشتت به دنیا است (و به سوی قبر می‌روی) و مرگ هم به سوی تو می‌شتابد، ملاقات شما با مرگ خیلی زود خواهد بود» (۶).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی در بررسی مراحل رشد انسان از زمان شکل‌گیری نطفه تا زمان پیری و مرگ از دو دیدگاه روان‌شناختی و بیانات امام علی (ع) در نهج‌البلاغه بود. پس از استخراج مطالب نهج‌البلاغه در این زمینه، به کمک شرح‌های آن و متون فلسفی و عرفانی اصیل، به کشف و تفسیر معانی موجود در عبارات حاضر پرداخته شد.

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده، تحول جسمی و روان‌شناختی کودکان ناشی از فرایند تعاملات پویای عوامل زیستی، فرهنگی و اجتماعی در نظر گرفته می‌شود (۱۷). علاوه بر اینها تحولات جنسی کودکان نیز امر بسیار حساسی است و والدین مسئول تربیت و آموزش جنسی کودکان خود هستند (۱۸). جنبه‌های مختلف رشدی مانند حلقه‌های زنجیر به هم متصل است و با هم ارتباط دارد، به‌طوری‌که اگر بنا باشد تربیت به صورت جامع و کامل درباره‌ی انسان پیاده شود باید به همه‌ی ابعاد رشد توجه کرد و توجه به یک بُعد مانع پرداختن به ابعاد دیگر نباشد (۱۹).

به طور کلی امام علی (ع) رشد و تحول انسان به ویژه نوجوان را امر بسیار مهمی تلقی؛ و از دیدگاه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری درباره‌ی آن بحث می‌کند (۱۰).

شده‌اند. پس این جمله که پیری رسیدن به فرزندی و خردمندی است برای این دسته از افراد شایسته است و امام علی (ع) نیز برای اشاره به خردمندی افراد سالخورده می‌فرماید: «اندیشه‌ی پیر در نزد من از تلاش جوان خوشایندتر است» (۱۶).

دسته‌ی دوم را سال‌خوردگانی تشکیل می‌دهند که احساس می‌کنند تصمیمات نادرست زیادی گرفته‌اند و زمان به قدری کوتاه است که نمی‌توانند مسیر دیگری را به سمت انسجام پیدا کنند. فرد ناامید که فرصت دیگری ندارد، به سختی می‌تواند بپذیرد که مرگ نزدیک است و از این‌رو، در اندوه باخت و ناامیدی غرق می‌شود. به عقیده‌ی اریکسون، این نگرش‌ها اغلب به صورت خشم و ناخشنودی از دیگران ابراز می‌شود که بیزاری از خود را پنهان می‌کند (۳). امام علی (ع) نیز برای اشاره به این دسته از افراد در خطبه‌یی می‌فرماید: «کسانی از مرگ می‌ترسند که خود را آماده نکرده‌اند یا از وضع دنیای دیگر ترسی دارند یا به نعمت‌های بهشتی و عذاب جهنم عقیده ندارند» (۹). ایشان همچنین می‌فرماید «وضع شما و دنیا مثل مسافری است که راهی را پیموده و گویا آن را به پایان رسانده‌اند و قصد هدفی را می‌نماید که گویا به انتهای آن رسیده‌اند. چه بسا حرکت‌کننده‌یی که امیدوار است و وسیله‌ی نقلیه‌ی خود را آنقدر براند تا به هدف برسد و چه بسا امید دارد تا انتها بماند، در صورتی که مرگ در کمین اوست. می‌خواهد از مرگی فرار کند که مراقب اوست. در مسائل دنیا مضطرب است و از آن باز می‌ماند» (۹).

ابعاد رشدی در دوران پیری نیز به بُعد جسمانی، شناختی و اجتماعی تقسیم می‌شود:

رشد جسمانی: ضعف بینایی و حساسیت به نور درخشان افزایش می‌یابد و ضعف‌های شنوایی در سرتاسر دامنه‌ی فرکانس ادامه دارد. حساسیت چشایی و بویایی کاهش می‌یابد و تحرک فرد سال‌خورده نیز کاملاً رو به کاهش است. رشد شناختی: مقدار اطلاعاتی که بتوان در حافظه‌ی فعال نگهداشت به شدت کم می‌شود. علاوه‌براینکه توانایی‌های سیال بیشتر کاهش می‌یابد، توانایی‌های متبلور نیز افت می‌کند. افراد در این دوره ممکن است شغل مهم رهبری در جامعه مانند مدیر اجرایی یا رهبری مذهبی را بر عهده داشته باشند و ممکن است خردمندی را پرورش دهند.

رشد اجتماعی: در این مرحله خودپنداره نیرومند می‌شود و خوشایندی و پذیرش تغییر افزایش می‌یابد. ایمان و معنویت ممکن است به سطح بالایی برسد. همچنین رضایت زناشویی

متولد شود، لحظه به لحظه دچار تحول می‌شود و رشد می‌یابد؛ افزایش قد و وزن، رشد استخوان، عضله و ...؛ اما زندگی و تحول به رشد جسمانی محدود نیست، چراکه افراد با وارد شدن به اجتماع و داشتن روابط میان‌فردی از نظر شناختی و اجتماعی نیز رشد می‌یابند و کودک از دنیای کوچک خود که به مادر و خود او محدود بود، خارج می‌شود و به برقراری ارتباط با دنیای بزرگ‌تر و وسیع‌تر می‌پردازد. برای اینکه افراد این مراحل رشد را با موفقیت طی کنند علاوه بر تغذیه‌ی مناسب و محیط غنی نکات تربیتی و آموزشی بسیار تأثیرگذار است که جز راهکارهای روان‌شناختی، در کتاب جامع و کامل نهج‌البلاغه به وضوح به مواردی چون روابط والدین با کودک، دوست‌یابی، ازدواج و ارتباط با کهنسالان اشاره شده است.

قدردانی

این پژوهش حامی مالی نداشته؛ و با هزینه‌ی شخصی نویسندگان مقاله به انجام رسیده است. پژوهشگران از مسئولان بنیاد فرهنگی امامت که در انتخاب کتب و مجلات مربوط یاریگرشان بوده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان مقاله هیچ‌گونه تضاد منافی دربارهی این پژوهش گزارش نکرده‌اند.

References

1. Mehr News Agency. The dimensions of human growth from the point of view of the Qur'an; from physical to intellectual and spiritual growth. Nowshahr adina site. 2014; Surah Tobeh, 100.
2. Razi Sh. Imam Ali, Amir al-Momenin Ali ibn Abi Talib (AS). translated by: Sada Mohammad Dashti, Publisher: Messer Mehr Justice. 2016; 71 : 354-509.
3. Shahrozy F. Teaching Teachings of the Prophet. Keihan cultural. 2006; 245-50.
4. Mahmood M. Genetic Psychology (psychological change from birth to aging). Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities(Samt).2010.
5. Berk L. Growth Psychology (From Fertilization to Childhood). Translated by Yahya Seyed Mohammadi, Tehran: Arasbaran. 2016; Vol:1.

ایشان به دوره‌ی نوجوانی نسبت به دیگر دوران زندگی، توجه و تأکید ویژه‌ی دارند. حضرت با ذکر مقدمه‌ی خطاب به فرزندشان، به توصیف ویژگی‌های دوره‌ی نوجوانی می‌پردازند و به معلمان و اولیا درباره‌ی نوجوانان می‌فرماید: «دل نوجوان چون زمین بکر و خالی است، هر تخمی که در آن بکارند، می‌پذیرد»؛ یعنی اگر در این زمین بکر، چیزی نکارید، دیگران می‌کارند و آن را تصاحب می‌کنند. سپس بلافاصله به فرزند خود می‌فرماید: «به تربیت تو همت گماشتم، پیش از آنکه دلت سخت و اندرزن‌پذیر شود و عقل و خردت گرفتار شود. چیزی از ادب به تو می‌آموزم تا به جهد تمام، به کار پردازی و بهره‌ی خویش از آنچه اهل تجربت خواستار آن بوده‌اند و به محک خویش آزموده‌اند، حاصل کنی و دیگر نیازمند آن نشوی که خود آزمون از سرگیری. در این رهگذر، از ادب به تو آن رسید که ما با تحمل رنج به دست آورده‌ایم و آن حقایق که برای ما تاریک بوده برای تو روشن گردید».

این مطلب احتمالاً به تأثیر دوستان و همسالان در دوره‌ی نوجوانی و نیز اهمیت ساخته شدن شخصیت در درون خانواده و مدرسه اشاره دارد. مفاد جمله‌ی امام (ع) این است که اگر با این نوجوان ارتباط برقرار کردید و شخصیتی قوی از او ساختید، موفق هستید وگرنه چون همسالان و محیط در دوره‌ی نوجوانی برای نوجوان از اهمیتی خاص برخوردار است و او به شدت تحت تأثیر آنها قرار می‌گیرد، اگر این زمین بکر خالی باشد آنها هر چیز که بخواهند در آن می‌کارند و نوجوان هم به سمت آنها می‌رود (۲۰).

در قرن حاضر که فشار روانی بر زندگی انسان‌ها سایه افکنده است، توانایی مهار هیجان‌های ناگوار تأثیر بسزایی بر حفظ سلامت روانی انسان خواهد داشت (۲۱). امیرالمؤمنان (ع) ابراز تعجب و شگفتی می‌کند از کسی که دنبال گمشده‌ی خود است، اما خود را گم کرده و به دنبال آن نیست؛ و این همان خودآگاهی و کسب بینش درباره‌ی زمینه‌های رشدی خود و باورها و شناخت‌های خود در قالب دوره‌ی از تحول زندگی است (۲۲). در دوره‌ی سالمندی و امیدواری به آینده از طریق تحمل‌پذیر کردن شرایط موجود، پاسخی مؤثر به عوامل تنش‌زا در نظر گرفته می‌شود (۲۳).

در بررسی این مراحل به عوامل وراثتی، محیط اجتماعی، روان‌شناختی، جسمانی و ... پیش و پس از تولد اشاره شد. انسان از اولین لحظه‌ی هستی یافتن با گذشت زمان دچار تغییر و تحولات بسیاری می‌شود؛ در بُعد جسمانی از نطفه که با هم‌جوشی دو سلول نر و ماده ایجاد می‌شود تا زمانی که

6. Mokhber S. Reyhaneh Beheshti. Qom: Norozahra. 2003.
7. Mohammadali S. Parent behavior with children. Publication of the Board of Olivers and Coaches, Thirteenth Edition. 2011.
8. Ghoreishi H. Nahj al-Balagha's look at teens. Kowsar's promise. 2009.
9. Jafari MT. The human mission and the character of Ali (as). Islamic art. (BETA).
10. Khodayarifard M. Teens and Youth Issues. Publication of the Board of Olivers and Coaches. 2011; 11th edition.
11. Jahangir AH, Arani masjedi A, Mojtahedi SH, Taymiory N, Imani S, Habibi M. Comparing the efficacy of mental-based group therapy with preservative therapy on reducing risky behaviors and explosive anger in opiate abusers. Magazine of Basic Principles of Mental Health, Special Issue of the Third International Conference on Psychology and Education. 2016.
12. Mousavi M, Khoshkar A, Omidvar R, Sogh-al-Islam T. The development of morality in man from the point of view of Islamic scholars and new psychologists. Journal of Medical Ethics. 2008.
13. Beheshti A. Islam and the education of children. Tehran: Islamic Propaganda Organization. 2013; Second Edition.
14. Berk L. Growth Psychology (From Fertilization to Childhood). Translated by Yahya Seyed Mohammadi, Tehran: Arasbaran. 2016; Vol 2.
15. Taheri A. Leaf from anthropological office from Nahj al-Balaghah's perspective. Qom: Famous Publishing House. 1963.
16. Sharif R. Nahj al-Balaghah. Translation by Mostafa Zamani. Qom: Fatemeh Al-Zahra Publication. 2000; 91 & 519.
17. Amin Yazdi SA. Integrated Human Growth: An Evolution Model - Individual-Based Differences. Research Papers on the Basics of Education. 2012; 2 (1), 126-109.
18. Tahzhibi N, Javadnia A, Abyei Moghadam Z. The stages of human development and sexual education of children in Islam. 2nd National Congress of Family and Sexual Problems, Family Health Clinic. 2008.
19. Sabet H. Developmental stages in human. Regional conference on health research in Quran, Yasuj University of Medical Sciences. 2010.
20. Review the issues of education and psychology in the letter of Imam Ali (AS) to his son Hassan ibn Ali Ali al-Islam. Imamate Cultural Foundation website. 1394; Wednesday 8 July.
21. Elahi T, Khosravi R, Rashidi Rashtabadi S, Akhavan A. Hopefulness and Mental Disorders in the Elderl. zumsj. 2014; 22 (92) :119-125.
22. Behrouz S, Nasri A. Pathology of human dignity from the perspective of Nahj al-Balaghah (epistemic factors). Quarterly Journal of Religious Human Research. 2014; Vol 12.
23. BIGDELI E, Elahi T. Study and Comparison of Emotional Intelligence among High- School Blind and Deaf Students. Exceptional Education. 2014; 4 (126):22-31.